

MÁRIA TERÉZIA A MAGYAR IRODALOMBAN

Fried István

Mária Terézia magyar írók szemével

*Megszabadítva a hadi gondjaitól
arra intéze igyekezetét, hogy
országának boldogságot, népei-
nek emelkedést, s belső és külső
fényt adhasson, s a magyar nem-
zettel kegyeinek bizonyosságait
minél nyilvánosabban éreztethesse.*
(Kazinczy Ferenc: Mária Terézia)¹

Hogy Mária Terézia uralkodása alatt új korszak köszöntött a magyar irodalomra és tudományosságra, nem vitatták a kortársak. Olyannyira nem, hogy versek, emlékezések, életrajzok sora ünnepelte életében, gyászolta mélyen halálában a Habsburgok leghatalmasabb asszonyát (e megnevezés egy kitűnően rendezett, 2017. február 2. és június 6. között, a bécsi nemzeti könyvtár dísztermében rendezett kiállításon volt látható, avval a szépséghibával, hogy Mária Terézia magyar királynői voltáról megfeledeztek).² A XVIII. század második felének magyar irodalma nem győzte dicsérni az uralkodónót,³ noha az ünneplő szer-

¹ Kazinczy Ferenc: Mária Terézia, in uő: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek, kiadja: Abafi Lajos, Aigner, Bp., é.n, 178.

² Maria Theresia. Habsburgs mächtigste Frau. Ausstellung, 17. 2-5-6. 2017. Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek.

³ E dolgozat szerzőjének több tanulmányában, mely Bessenyei Györgyről és Kazinczy Ferencről szól, érintve van néhány olyan kérdés, amelynek részletesebb tárgyalása ebben az írásban történik meg.

zők egyike-másika említi, hogy vakbuzgóságig terjedő vallásossága nem kedvezett a protestánsoknak, sőt, az erőszakos térítés gondolata sem állt messze tőle. Két magyar író azonban, Bessenyei György és Kazinczy Ferenc mentségnek beillő magyarázatot talált, és jóval inkább a kor szellemét marasztalta el, mint az uralkodói szándékot.

A nagyobb távlat azonban más nézőpontú értékelési szempontokat is igyekezett érvényesíteni, és éppen nem azért, mert a történetírás felől efféle kezdemények érkeztek volna. Érdekes módon a negyvennyolcaságból az 1870-es esztendőkre dinasztia-húvó vált Jókainál olvashatunk (persze, korántsem nyíltan és elítélően, de) többféleképpen magyarázható sorokat, melyek ugyan nem változtatnak lényegesen azon az összképen, amely a XIX. század második felére megformálódott, de olyan (áttételeken keresztül érzékelhető) adalékokat közölt, amelyek eltértek a hagyományozott, olykor egyoldalúságot sem nélkülöző Mária Terézia-képtől.

Jókai több elbeszélésében örökítette meg az uralkodónót, sosem „fő”-szerepben, de nem egyszer kulcsszerepben; a történeti adatokat általában Horváth Mihálytól és Szalay Lászlótól kölcsönözte számos magyar történeti tárgyú művéhez, ugyanakkor felhasználta az anekdotákat, a népies-félnépi-ponyvára került füzeteket, a visszaemlékezéseket, és bőségesen és sokszor merített egy francia nyelvű szerelmi szótárból,⁴ amely az ókortól kezdve az újabb időkig foglalta össze híres-neves, érdekes és történetével kitűnő személyek szerelmi történetét. Arany János irodalmi lapjába, a *Szépirodalmi Figyelő*be szánta 1860-ban Jókai *A kurucvilág után*⁵ című elbeszélését, mely sem a kortársak, sem a Jókai-kutatás figyelmét nemigen váltotta ki. A szerelmi szótárból kölcsönözött, meglehetősen pittoreszk történetet (egy bigámiaét) írónk helyezte el a kuruc világ utáni esztendőkre (cím szerint); valójában jórészt az 1740-es esztendőkből játszatja el a fordulatokban igen gazdag cselekményt. Olyan elbeszélés a Jókaié, amely a „mese” majdnem képtelen változásainak képes mélyebb, meglepő értelmet kölcsönözni. Méghozzá azáltal, hogy „kalandos” és

⁴ Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour. Depuis le commencement du Monde jusqu' à ce jour. À Troyes 1811, V, 262-267, Hankiss János: Jókai forrásaihoz. Irodalomtörténet 1936, 24-26.

⁵ Kötetben: Jókai Mór: Szélcsend alatt... Az életből ellesve. Révai, Bp., 1904, 3-31.

„igaz” történetet egyensúlyoz, írói fogásról árul el valami nagyon fontosat. Nevezetesen azt, hogy egy elbeszélés elbeszélői igénye és az olvasók feltételezett várakozása között lehet-e eltérés, s ha igen, ez miféle szabálytalansággal gazdagítja az irodalmi művet. Ennek a dolgozatnak szempontjából azonban a „kulcs”-, de nem „fő”-szerephez juttatott Mária Terézia magatartásának megjelenítése rejt nem csekély tanulságot. Annyit még: Jókai nem sokat törődik az évszámok „igazság”-ával, történéseket, jelenéseket szabadon fűz egyik vagy másik dátumhoz. A kuruc világ valóban véget ért, Mária Terézia uralkodásának első évei valóban a hadjáratok jegyében teltek el. Ebben a környezetben zajlik egy honosított, szlovén származású ifjú meg egy kuruckodó magyar nemes lányának szerelmi románca, bonyodalmas története. „Báró Zelcz Vilmos” „szegény legény volt, de csinos férfi. Mint magyar indigena a testőrségnél szolgált, s az udvar által gyakorta küldözgetett Pozsonyba”, a magyar diéta színhelyére, tehetjük hozzá. E küldözgetés azonban rejtett – udvari – célokat szolgált. Emígy az elbeszélés: „A kurucvilágnak régen híre-hamva múlt már, a Krajn(!) és Karantán bárói családból eredt másodszülötteknek nem volt többé az a föladatuk, hogy vitéz dragonyosaik élén a durczás magyar városokból beemeljék a harácsot; sokkal kellemesebb hadjáratra voltak kiküldve.”

Már e néhány sor kijelöli a rokon- és ellenszenv körét, kik hova tartoznak, az olvasó mintegy utasítást kap a befogadás minéműségére. A folytatás ennek szellemében szól:

„Eredjétek, gyermekeim, ne legyetek újtokban bátyáitoknak; ügyes, tetszetős fiúk vagytok, foglaljatok magatoknak birtokot, uradalmakat. Itt van a sok címre vágyó magyar úr. Örül mindegyik, ha leányai keze által az udvar légkörébe juthat, menjétek házasodni Magyarországra.”

Nem tudható teljes bizonyossággal, kitől származnak ezek a mondatok. Nem valószínű, hogy krajnai, karantániai eredetűek, inkább az udvarból történt sugalmazások, nem zárható ki, hogy a királynő ötlete. De legalábbis egy bizalmas tanácsosáé. Hiszen a nemrég rebellis magyarokat kell behálózni, megszelídíteni, címmel elkábítani. De olvassunk el még egy bekezdést, amely folytatja a gondolatmenetet:

„Sok anyafiság köttetett az idő óta a két szomszéd nép között s miután a bécsi udvar adta Magyarországnak a divatot, nem csoda, ha a divatnak az is meghódolt, a ki a kardnak nem.”

Az elbeszélés egy a divatnak nem hódoló apát mutat be, a léha erkölcsű és nem túlságosan bátor ifjú bárót, az önvesszőyesen szerelmes leányt, s aztán az erkölcsiségnek eltéréseiből, a felfogások különbségeiből odáig fejlődik a történet, hogy ismét az uralkodónó beavatkozására lesz szükség. Először azért, hogy az önmagára vállalt „bűnben” vétkes leányt megbüntesse, majd az igazság kiderültekor megoldja a konfliktust, tanúja legyen az ártatlanság diadalának. Ide még annyit, hogy Jókai valahányszor Mária Terézia alakját elbeszéléseibe szövi, erkölcsi rigorozusságáról ejt szót; s miközben gondoskodó természetéről elismerő szavai vannak, éppen (például a *Czigánybáróból* ismerős)⁶ aggályoskodása a házastársi és általában szerelmi vonatkozásokat tekintve olykor az elbeszélői ironia segítségével körvonalazódik. Ugyanakkor Mária Terézia kora (sokkal inkább mint II. Józsefé) Jókai számára lehetőséget kínál a nemzeti önazonosság olyan típusú megjelenítésére, amelyben a nyelv és a szokások mellett az öltözet is lényegi szerepet kap. S ebben nyilván a családi hagyományok, a XVIII. századi kiadványok, vitairatok és a megismert irodalom (például Gvadányi József és talán Kazinczy Ferenc művei) fő téziseit látszik követni. A nemzeti önazonosság problémája mint a nemzetegyénség megteremtődésének folyamata viszonylag széles körben hatott, kevésbé az udvar vonzáskörzetében élő arisztokrácia köreiben, mint a közép- és a kisnemesség, valamint a formálódó értelmiség környezetében. Az udvari civilizációs küldetés „természetét” rekonstruálja Jókai; az külön érdekesség, hogy a Bach-korszak tanulságaitól érintetlen. Nem szabadulhatok attól a gondolattól, hogy minden különbözősége ellenére az alább idézendő passzust Madách Imre szatírájával, a *Civilizátorral* rokonítsam. Jóllehet Jókai maga mutat rá a régebbi, taktikusabb módszerekre – a közeli múlt (az 1860-as esztendőt alig megelőző évekkel lezáruló periódus) durvább eszközeivel ellentétben.

„Hja bizony pedig, édes kuruczom, azon időben jobban értettek a civilizáció terjesztéséhez, mint a közelmúlt emberei. Nem küldték lineával a hóna alatt az új telepítőt az országba, hanem fényes kardos alakjában; s

⁶ A Czigánybáróban a Mária Teréziát kielégítő, erkölcsösnek tekintett megoldás hozza el a megnyugtató befejezést. Az operett-változatban igencsak gúnyolódnak az erkölcsöket felügyelő bizottságon.

ha voltak itt-amott a barbár őskornak szilajabb lakói, kiket cím, hivatal, udvari fény törbe nem csalt, kiket rendszalaggal nem lehetett elfogni: azokat gyöngébb oldalukról kerülték meg; azokkal sógorságot kötöttek.”

Efféle kitételek éppen azoknál a szerzőknél nem lelhetőek, akik Mária Terézia intézkedéseinek köszönhetően töltöttek huzamosabb időt a birodalmi fővárosban, azaz a testőríróknál; Bessenyei még bihari remeteként is nosztalgikusan emlékezik Bécsre, bírálata inkább az európai (francia) civilizáció-kritika gondolatvilágából merít, a nemzeti önazonosságnak az öltözetre, a szokásokra és a nyelvre épített elképzelése már korán megfogalmazódik. Paradox módon a „külföldieskedő”-nek a későbbi magyar színpadon befutott karrierjéhez erősen hozzájárult az idegen (a leginkább német) példa. Kazinczy is inkább meglehetősen távolból visszatekintve tartja szükségesnek, a magyarok és Bécs viszonyán el-eltöprengve, részint annak ellentmondásos jellegét emlegetni, részint a felvilágosodás eszméi nézőpontjából értelmezni. Önéletrajzában egyáltalában nem titkolja, hogy már első bécsi útja mily fontos eseménye életének (1777-ben nagybátyjával együtt látogatott el a fővárosba), de utóbb Mária Terézia életrajzát fölvezolván nem rejti el, hogy nem mindenki volt képes földolgozni a nagyváros élményét. Kazinczy számára Bécs elsősorban a művészeteknek, a tudománynak, a pallérozottságnak városa, Mária Terézia környezetéből például Van Swietenről rajzol portrét, továbbá a Mária Terézia által a nagyközönség előtt megnyitott Belvederére csodálkozott rá. Érdeemes azonban idézni éppen az öltözet, a divat váltását taglaló passzusokat, annak ellenére, hogy Kazinczy nemzettudata távlatosabb, összetettebb volt, mint az átlagnemesi felfogásé.

„Azon titkos rend szerint, melyet a természet még a lelki világban is szokott követni, a hogy éj és nap s nyár s tél váltogatják egymást a testben, nemzetünk itt a szomszéd német színt vette magára, mint hajdan a törököt. Rövid mentéink térdig nyúlnak, kardjaink görbült koszperdecsekké lettek, hajainkat ellepte a púder és illatos zsír. Így vala ez gondolkodásunkban is. De ész és természet győz az idők tévedésein, a kettő taníta, hogy az idegent jó hasznos ugyan követni, de mássá változni, mint a miknek teremtve vagyunk, nem hasznos, nem eszes cselekedet.”⁷

⁷ Az idézetek lelőhelye: az 5. sz. jegyzetben i.m.

S amikor a prózafordításaiért, a magyar próza csiszoltságának úttörőjeként számon tartott—dicsért Báróczi Sándor életrajzát írja, a Márai Terézia kezdeményezésére létrejött magyar testőrgárdát méltatja, olyan intézményként, amely az új magyar irodalom megvalósításában megtette a legfontosabb lépéseket. „E sereg felállítását a tőlünk szeretett és minket szerető Teréziának legelső jótételei közé tartozik, s több hasznát adta nemzetünknek, mint előre képzelni lehetett, ha a haszon a szerint, hogy az emberi dolgok a maguk törvényi szerint menni szoktak, kár nélkül nem jött be.”⁸ Hogy melyek voltak ezek a károk, arról itt nem nyilatkozik Kazinczy, annyi kiegészítéssel szolgál: „a jók feszült szorgalommal tanultak azalatt, míg a gyengék a nagy város bűneiben magukat elvesztették.”⁹ Ezúttal mégsem a nemzetietlenedés neveztetik meg, hanem annak a helyzetnek érzékeltetése, miszerint a viszonylag ingerszegény, provinciális környezetből érkezők, szembekerülve a nagyváros nyújtotta lehetőségekkel, képtelenek voltak a mérlegelésre, a tanulás, az önnevelés, a műveltség elsajátítása helyett kétes értékű szórakozásokkal vagy kevésbé pozitív foglalatosságokkal töltötték idejüket. S ha Kazinczy nem von is párhuzamot (például) Bessenyei György és Báróczi Sándor pályája között, a kortársak talán ennyi célzásból is sejtették, hogy a magyar irodalmat jelentékeny művekkel gyarapító Bessenyei jól használta idejét. Nem volt titok, hogy a testőröknek alkalmuk nyílt a nyelvtanulásra, elsajátították a francia és a német nyelvet, hogy eredetiben olvashassák a felvilágosodás és a klasszicizmus remekeit, s ki-ki választása szerint fordíthasson. Látogathatták a bécsi francia színházat,¹⁰ és az ott látottak hozzájárultak Bessenyei színműírói kibontakozásához, módjuk nyílt a társasági életben való részvétellel; a képzőművészeti és zenei élet biztosította élmények beszerzésére (Esterházy Miklós „házi” zenekarának Haydn volt a komponistája, vezető karmestere, Bessenyei *Ester-házi vigasságokja* beszédesen tanúskodik ez ügyben); ugyanakkor Bécsben nemcsak a rokokó művészet visszhangzott, hanem a libertinage (az élet-

⁸ Az 1. sz. jegyzetben i.m, 189.

⁹ Kazinczy Ferenc: Báróczi Sándor, az 1. sz. jegyzetben i.m, 65.

¹⁰ Julia Witzenetz: *Le théâtre français de Vienne Szeged, 1932. 1768 és 1772 között csak Voltaire-től tizenöt színművet adtak elő.*

forma és annak irodalma) sem volt ismeretlen. A liberálisabb szellemet képviselő szabadkőművesség¹¹ mellett az ezotériának különféle alakzatai is terjedtek, Báróczi élete végén aranycsinálói ambíciókkal rendelkezett. Mária Terézia ugyan ellenezte és tiltotta a szabadosság minden megnyilvánulását, de a korszellemet nem lehetett Bécsből kitiltani, s az uralkodónő erényességénél olykor a könnyed örömöknek áldozás még az udvarban is vonzóbbnak bizonyult. S ha Kazinczy mindezt csak távolról szemlélhette, és Mária Terézia halálakor pályájának ugyancsak elején állt, mindössze huszonegy esztendő volt, részint a családi hagyomány révén sok mindent megtudhatott az 1780-nal lezáruló periódusról, részint olvasmányélményei, az általa tisztelt előző nemzedék (Orczy Lőrinc, Ráday Gedeon) közvetítése e téren jól informálttá tette. Említett nagybátyja, az 1735-ben született András hirdette ki Mária Terézia megbízásából a messze nem mindenki által (és nem mindegyik magyar költő által) szívesen üdvözölt Urbáriumot, anyai nagyapja, Bossányi Ferenc Mária Terézia híve volt, aki családi körben szívesen beszélt a királynőről. Kazinczy Ferenc első műve, egy kompiláció: *Magyar Ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása*,¹² a folytatódó cím szerint: „mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett”: 1775-ben jelent meg Kassán, ekkor Kazinczy tizenhat éves volt, és szülői készítésre szedte össze az anyagot, hogy vizsgáján a jelenlévőknek kiossza. Később, önéletrajzában pirulva emlékezik meg „idétlen születmény”-éről. Aligha tévedés, ha ennek a zsenigének Mária Teréziát idéző soraiban a családi emlékezések hatását fedezzük föl: a szepesi városokról szólva emígy fogalmaz Kazinczy, „a mostanában országló Koronás Királyné-asszonyunk MÁRIA THERÉZIA, ő Felsége vissza nyerte 1772 esztendőben Gállitzia és Lodomeria országgal egyetembe Lengyel Országtól.” Majd utóbb: „Most hatalmasan uralkodik, és hazánkat békességesen, és anyaikepen igazgatja Felséges MÁRIA THERÉZIA, Felséges első FERENTZ TSÁSZÁRNAK el-maradott özvegye, ki-is 1717.

¹¹ A szabadkőműves páholy tagja volt Mária Terézia férje, Ferenc István német-római császár, Ignaz Born (sokak szerint Sarastro ösképe), Mozart és sokan mások.

¹² Modern közlése: Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 181-215. Az idézetek innen valók.

esztendőbeli Majusnak 13. napján született és Attya halála után a Királyi székekben ült 1740ben, meg-koronáztatván 1741ben nagy böltsességgel kezdett az Ország igazgatásához, kinek Symboluma: Justitia et Clementia, Igazsággal s kegyelmességgel.”

Ne tulajdonítsunk a szövegnek több jelentőséget, mint amennyit megérdemel. Arra azonban figyeljünk föl, hogy később, különféle műfajokban, útleírásban vagy levélben sem nyilatkozik meg Kazinczy másként, s a királynő versbéli emlékezetével is összevág ez a gyermekifjúi mondat. Kiváltképpen az országos anya frázis lesz mintegy állandó-díszítő jelzője a királynőnek, s ma is föl-fölmerül a jubileumi kiállításokon.¹³

Az irodalom kiszámíthatatlan véletlene hozta, hogy Kazinczy nem pusztán első kötetpublikációja során hozza szóba a királynőt, hanem az utolsó műben, halála évében, az 1831-ben született *Pannonhalma, Esztergom*, Váczi címet viselő, 1839-ben kiadott útleírásban is (mely átdolgozása az 1831-es kötetnek). Itt, érdekes módon, egy anekdota szereplőjévé avatja. Egy olaszul és franciául beszélő nővel akad össze a hajóúton, a hölgy németül kívánna beszélni, de ez meglehetősen nyögve-nyelősre sikerül. Kazinczy a jelenetet eképpen kerekíti ki:

„Nem hallhatám mosoly nélkül, s kimutatám megbotlását, mellyet minekelötte a szót kimondhatám, magától találta fel, s elbeszélém, mit felele Maria Theresiának egy Bécsben negyven eszt. olta lakott s németül még is meg nem tanult olasz Consilliárius. Élő nyelvet élő Grammaticából kell tanulni.”¹⁴

1775 és 1831 között szinte változatlanul élt Kazinczy írásaiban a királynő emlékezete, még ha – mint esetünkben – szinte mellékesen bukkan föl, mindenesetre jelzésképpen, hogy a *Hébe* almanachban közölt Mária-Terézia-életrajzzal¹⁵ nem írta ki magából teljesen az ifjúi élményeket. Hiszen első bécsi látogatásakor majdnem megpillanthatta a gyászruhás uralkodónőt, de nagybátyjával éppen akkor értek az udvari

¹³ Königin Maria Theresia und die Musik. Ausstellung. Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Ausstellungssaal.

¹⁴ A 12. sz. jegyzetben i.m, 157.

¹⁵ Az 1. sz. jegyzetben i.m. Először a Hébe 1824-es kötetében jelent meg.

kápolnába, amikor a királynő távozott.¹⁶ Az apró, nem egyszer utalás-szerű említésekben meg a testőrírókkal kapcsolatos állításokból azonban arra következtethetünk, hogy Kazinczy nem egyszerűen udvarhű nézeteknek volt szószólója. Nemcsak a jakobinus mozgalomba vezető útja, később pedig a szó- és a gondolatszabadságot óvó magatartása (Goethe *Egmont*-jának fordítása, Schiller *Don Carlos*-ának sűrű emlegetése és más irodalmi példa is) igazolja, jelzi, hogy megőrizte gondolkodói szuverenitását. Viszont a jó uralkodót látta Mária Teréziában, aki békét hozott az országnak, intézkedéseivel támogatta a tudomány s az oktatás fejlődését Magyarországon, a testőrgárda létesítésével (előre nem látható módon) ösztönözte a magyar irodalom új korszakba lépését. S ha a nemzetkarakterológia tekintetében óvott is az író a merő utánzástól, a nyitást a korszerűség felé mindig fontosnak és termékenyítőnek hitte. Kazinczyt, mint ahogy Bessenyei Györgyöt, a hirtelen megnyílt lehetőségek érdekelték igazán; Bessenyeit ráadásul (hiszen udvar-közelben élt jódarabig) az uralkodó és a kormányozottak viszonya foglalkoztatta, az uralkodás célszerűsége és eredményessége, mely mindenképpen uralkodó és ország (nemzet, nép) egyetértésén alapul. Lényegében ez az eszme időskori gondolati költészetét s az ugyancsak időskori regényt, a *Tariménes útazását* is áthatja. Kazinczynál kevésbé a hatalompolitikai technikák, az országvezetés „elméleti” problémái játsszák a főszerepet, egyébként is, 2387 napos fogságából szabadulva óvatosabb fogalmazásra volt kényszerítve. Éppen ezért inkább a kultúra nemzetiesedésének, a nemzeti és az európai kultúra kapcsolatlehetőségeinek, ennek fényében a magyar irodalom újszerűségének, európaiságának, egyáltalában: hagyomány és újítás érvényesülése arányainak gondolataival küszködött, kezdetben Bessenyeitől indulva (1776-ban jelent meg második kötete, mely nem más, mint Bessenyei egy német nyelvű elbeszélésének fordítása, s ezt a szerző egy buzdító levéllel viszonzta),¹⁷ majd az érzékenység irodalmának magyar adaptálásával. Bessenyei *Ágis tragédiája* c. színművét a

¹⁶ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008, 624, 736.

¹⁷ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora I-II, s.a.r. Kováts Dániel, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 56-57.

királynőnek ajánlotta (azaz a királynőtől megkapta az engedélyt, hogy néki ajánlhassa): „A Felséges Mária Terézia római tsászárné s kegyelmes apostoli királyné asszonyunknak”. Ezt szorosán követi a megerősítés, miért szólítja meg egy antik témát feldolgozó tragédia (tehát az akkori műfaji felfogás szerint a legelőkelőbb, legfontosabb írásmű, az eposz mellett) a jelen, egyébként hatalmát, az uralkodás felelősségét akkor már fiával megosztó királynőt: „a Felséges Trónusa, olly Kegyelemességet visel, melly az alatta nyugovó hívségnek, legkisebb sohajtásit is halani s védelmezni kívánja.”¹⁸ Még annyit, hogy ez a tömörített gondolat visszaköszön a *Tariménes útazásában*. Bessenyeit és író, fordítgató testőrtársait megidézve Kazinczy Mária Terézia korát a magyar irodalom modernizálódásának ismeri el, igaz, elsősorban Ráday Gedeont nevezi mesterének. Feltehetőleg tudomást véve arról, hogy Ráday Mária Terézia uralkodásának éveiben kezdte el átírni Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* c. eposzát, ezzel utat törve Kazinczy előtt, aki sokat tett a barokk eposz és költője méltó megbecsüléséért, s aki először 1811-ben kísérelte meg, hogy a Zrínyi-biográfia és –költészet témájára verset írjon. Szempontunkból különösen beszédes, hogy Ráday a maga prózai változata elé egy időmértékes bevezető verset írt, amelyben az eposzi jellemzők közül meglepő megoldással a műzsához felfohászkozást összekapcsolja a királynő-tisztelettel, mintegy műzsájának tekintvén a királynőt:

„Óh Theresa! TE kinek nem övedzi köz erdei laurus
Homlokodat, mert az hervadni szokott, hanem a Te
Fogytig zöld koszorúd van kötve Nagy Érdemeidből:
Nagy Therésa! TE legyél kezdett, munkámban vezérlőm,
S azt jól alkotnom Te segíts; s ha szunnyadoz elmém
Éleszd fel aluvó tüzemet nagy Tetteid által,
S Addigis énekem meg halgatni ne sajnáld.”

(Az első sor megszólításához lábjegyzetben Ráday a következőket fűzi: „Ezen fordítottasomat még a Nagy Mária Therésia idejében kezdet-

¹⁸ Bessenyei György: *Ágis tragédiája*, in uő: Színművek, s.a.r. Bíró Ferenc, Akadémiai, Bp., 1990, 295.

tem, kinek is nevét most már változtatni véteknek tartottam volna, noha életében munkáimat, akadályaim miatt el-nem végezhettem.”¹⁹ Mint több munkája, Rádaynak ez az átírása is töredék maradt.)

Bessenyei következetes tisztelete a királynő iránt nem csupán életrajzi adatokkal magyarázható, valóban testőríróként élte eszmélkedése, írói-gondolkodói önmagára találása idejét, hanem azzal is, hogy Mária Terézia halálát követőleg egyre inkább kiszorult az általa oly becsült bécsi környezetből, jöllehet többfélével kísérletezett, hogy Bécsben maradhasson, végül a hazatérést, a visszavonulást kellett választania, így a bécsi idők emlékezésbe a nosztalgia hangjai is beleszengetnek. Mária Terézia alakja regényében²⁰ nő- és uralkodóideállá lesz, s a szerencsésen megválasztott irodalmi forma (a bölcséleti mese egy változata, amelybe utópikus, utazási regények is beleszővődnek, különös tekintettel a jó vadembernek a francia felvilágosodásból, elsősorban Voltaire-től származó történetére) lehetővé teszi az eszményítésnek még azt a túlzó megnyilatkozását is, amellyel a *Tariménes útazásában* találkozunk. Kazinczyt a magyar irodalom és irodalmi nyelv létesítése érdekelte, s pontosan érzékelte, milyen mellőzhetetlen újítások fűződnek a testőrírók működéséhez. S ha az 1810-es évekre elsősorban kezdeményezőként, alapvetésben érdemeket szerzőként tekint rájuk, s a franciás érdeklődéssel szemben (persze, azt sem elhanyagolva) a németes tájékozódás jelentőségét hirdette meg (itt csak célok Goethe-kultuszára), az 1760-as, 1770-es évtized számára nem pusztán történeti fontossággal bírt. S bár nem feltétlenül és korántsem mindig nevezte meg véleményének ihlető tényezőit, adatainak forrását, a Bessenyei—Kazinczy „vonulat”, „váltás” számon tartása érzékeltetheti a magyar felvilágosodott gondolkodás egymásra következő periódusainak folyamatosságát is, megszakíthatóságát is. Mária Terézia protestánsokkal szemben kialakított politikáját (mint korábban jeleztem) mindketten mentegetik. Bessenyei György regényének önértelmező, olvasókat eligazító bevezető fejezeté-

¹⁹ Ráday Gedeon és Földi János összes versei, s.a.r. Borbély Szilárd, Universitas, Bp., 2009, 81.

²⁰ Bessenyei György: *Tariménes útazása*, s.a.r. Nagy Imre, Balassi, Bp., 1999, 113-114, 117. Az idézetek ezen a lapokon lehetők.

ben; elismeri, hogy a királynő a „Protestánsokat szenvedette”, ám a felelősséget részint elhárítja róla: „nevelése Jesuiták által lett. És a hol hibáztott, nem annyira vérebén, elméjében volt ok arra, hanem azokra néz, kik szerentséjeket hitetéssel keresték.” Utóbb kiegészíti megállapítását: „Egyetlen egy szembetűnő hibája Uralkodásának tehát ez, hogy Térítéséhez erőszakot is ragasztott. De ez; Therésiának nem erköltsi gyengesége volt, és természetire nem tartozott. Egész Világ bűne volt ez mind addig, míg a Józan Okosság az Emberi Értelemnek határára fel nem jött.” A felvilágosodásnak volt tehát híjával a korszak. Hadd jegyezzem meg, hogy mindebből semmi nem kerül bele a regénybe, Tariménes áttérése a regény egyik groteszk jelenete, s az egyházi méltóságok szereplése az országgyűlésen ugyancsak szatirizálva van. A regény királynője mindenféle elfogultságtól mentes, a vallási kérdésekben nem nyilatkozik meg, a bölcs miniszter (kiben egyként lehet sejteni Kaunitzot és az idősebb van Swieten) a józan okosság, a természetes bölcselkedés alapján áll. Kazinczy Mária Terézia-életrajza jóval II. József türelmi rendelete után született. Egészen más körülmények között. A türelmi rendeletnek köszönhető Kazinczy iskolafelügyelői állását, mondhatjuk úgy is, karrierjét, s bár II. József halálos ágyán nem vonta vissza ezt a rendeletet, a „visszarendeződés”, a jozefinista álmok megszűnte után Kazinczy éppen vallása miatt veszítette el állását, amelyet úgy fogott el, mint a műveltség terjesztésének feladatkörét. Viszont 1823-ban már egészen eltérő, jöllehet kevésbé kedvező körülmények között munkálkodhatott, így a Mária Terézia korára emlékezés mintegy történetírásként fogható föl; ennek következtében Mária Terézia magatartásában afféle taktikát fedezett föl, amely inkább lenne jellemző Kazinczy korára, mint a királynőére, emellett Kazinczy fel sem hozta azt, amiről sokan tudtak, sérelmezték is, az erőszakos térítések ügyét. Ezért Kazinczy nemcsak óvatosan fogalmaz, hanem a méltányos megítélés vezeti tollát: „Maria Theresia alatt a Protestánsok sokszor voltak kéntelenek panaszkodni. Ez az áldott emlékezetű fejedelem igen buzgó Pápista volt ugyan, de nem volt intoleráns. Az volt maximája, hogy a Protestánsoknak új kedvezést nyújtani nem kell, de abban a mellyek rég olta éltek, meg kell hagyni.”²¹ Hogy

²¹ A 16. sz. jegyzetben i.m, 22.

véleményéhez hozzájárult az erdélyi útján megismert Johann Friedrich Seivert (1755-1832) közlése arról, báró Bruckenthal Sámuelre Mária Terézia annak ellenére bízta Erdély kormányrúdját, hogy protestáns volt (Maria Theresia vertrauete ihm als Protestanten das siebenbürgische Staatsruder an), konkrétan: „Mária Terézia 1766-ban nevezte ki az erdélyi udvari kancellária elnökévé, 1777-ben Erdély kormányzója lett,”²² nem tudható. Annyi bizonyos, hogy Bessenyei bécsi tartózkodása éveiben más társasági élményekre tett szert, mint Kazinczy első, 1777-es, majd további látogatásai alkalmából. Hiszen egy kulturális turizmus során másféle ismeretekre, információkra lehetett szert tenni. Kazinczy iskolafelügyelőként, nem pusztán a katolikus egyház részéről tapasztalt értetlenséget, hanem a protestánsok részéről is. A vallási türelmetlenség tőle is, Bessenyeitől is idegen volt. Míg Bessenyei regényében az egyház világi érdekeltségein gúnyolódott, Kazinczy még az iskolafelügyelői munkáját hátráltató Esterházy Károlyról sem írt ellenségesen. Türelmetlen íróársainak nézeteiről szigorúan nyilatkozott, de személyüket nem vont be a polémiába.

Bessenyei „esete” azért „különleges”, mert időskori műveit a megjelentetés esélye nélkül írta, és kortársaitól sem számíthatott sok megértésre, mint az a *Tariménes útazása* első fejezetének (vagy fejezeteinek) sorsa igazolja: Bessenyei ugyanis elküldte Kazinczynak, bizonyára a megértés, a buzdítás reményében, ám Kazinczy érdeklődését már egészen másfajta irodalom kötötte le, a múlt üzenetének érezte Bessenyei írását. Jóllehet, amennyiben a mű egészét tartjuk magunk előtt, éppen nem idő- és korszerűtlen regénnyel szolgált a bihari remete. Annyi megengedhető, hogy az utazási, utópikus regényeknek az a típusa, amely a XVIII. században népszerű és divatos volt, 1802-re valóban mintha kiment volna a(z irodalmi) divatból. Ám Bessenyei rekonstruálván egy csupán a visszaképzésben létező Mária-Terézia—korszakot, igencsak a jelennek tanulságot szolgáló regényt komponált, amelynek egyik legfontosabb üzenete a jól kormányzott ország problémakörének bemutatása volt, országgyűlési vitákkal, pro és contra megszólalásokkal, szociális

²² Kazinczy Ferenc: Levelezés XXIX. kötet, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 212, 620.

felelősségtudattal, illetőleg annak igényével, ám a hierarchikus társadalmi viszonyok fenntartásával. A regénynek nem mozgatója az említett idealizált királynő, Arténis (ebben a görögösített formában akár a bölcsesség istenasszonyának, Athénének neve is felfedezhető volna), aki – bármily meglepően hangzik – nem aktív szereplő, nem szólal föl az országgyűlés vitái során, nem ő vezeti a háborút a despota Buzorkám, Jajgádia zsarnok uralkodója ellen, s csak erősen közvetve, a bölcs tanácsadó révén járul hozzá Tariménes boldogságához. S bár ideális uralkodóról van szó, akinek felelősségtudatát legalább annyit emlegetik, mint szépségét, az hamar kitetszik, hogy Totoposz (itt meg az utópiára rájátszást konstatálhatjuk) korántsem a „lehetséges világok legjobbika”. Egyrészt az országgyűlési vitákból kiviláglik, mennyi javítanivaló volna szükséges ahhoz, hogy az állam minden polgára jól, de legalábbis jobban érezze magát, másrészt a jó vadember igazmondásával nem egyszer hozza zavarba a civilizációjukra büszke beszélgetőtársakat. A királynő osztatlanul bírja a polgárok szeretetét, nemcsak maradéktalanul megbíznak benne, hanem maga is tanújelét adja: nem kíván élni a számára megadott előjogokkal, maga akkor érzi teljesedni küldetését, akkor nyughatik, ha az ország törvényei mindenki számára biztosítják a boldogulás lehetőségét, másképpen szólva, mindenki a helyén van, a törvények mindenkinek megadják, ami illeti őket. *A természet világa* című didaktikus-bölcséleti költemény verssé tömörítve hozza a királynőnek és Trézéninek (a bölcs tanácsadónak) nézeteit. Bessenyei előbb részletező, „szakszerű” prózában iktatja regényébe az országot szabályozó paragrafusokat, hogy aztán *A természet világában* ilyen verssorokat vessen papírra:

Törvényben a Király egy test lesz népével
S Országot óltalmaz, boldogit Lelkével (...)

Egyenlő a hiveség királyhoz, hazához
Egyik nélkül sem fér, az Ember magához.
Hazádnak törvénye ellen ha fel támadsz,
A ki szentség abban, Királyodnak szaladsz
Ha a Királyra mégy, Hazádra fogsz fegyvert.(...)

Tanáts, Dosi, Tsászár van kötelessége
Törvénnye, Vallása, Lelke, Embersége...

Köz haszon kötöz meg minden társaságot
S e tartya fel köztünk a hatalmasságot.
A ki kötéseit semmiben sem veszi
Magát, és hatalmát sokszor nyügbe teszi
A törvény, a köz jó, s Király egyet tesznek
S A Polgár szívében szentségekké lesznek.²³

A regény demonstrálja, hogy kötelességei az állam polgárainak és az Uralkodónak egyként vannak, bármelyik vétkezik, ha nem a törvények szerint él. Arténis elvonul az országgyűlésről, mert nem akarja, hogy személye befolyásolja a törvényhozást; maga igényli hatalma korlátok közé szorítását. Fölvetődik ugyan, ha Arténis ily nagyvonalú, ennyire országának, népének üdvét keresi, miért van szükség szigorú törvényekre. A válasz szerint: nem minden uralkodó oly jóságos (és szép), mint Arténis, egy zsarnoki hajlamú király könnyen és szívesen kihasználhatná a joghézagokat. Talán nem tévedés megkockáztatnunk, hogy Bessenyei itt messzebbre gondolt, mint ifjabb évei, bécsi emlékei, a királynő megidézésére. Az akár a versidézetből is kiolvasható, Bessenyei tanulmányozta a francia felvilágosodás idevonatkozó elképzeléseit, de a Mária Terézia korában fölmerülő, a magyarság helyzetére vonatkozhatók írások is látókörébe kerültek. Az 1763-tól a bécsi egyetemen oktató Joseph von Sonnenfels tevékenységét jól ismerte, s ha a hazaszeretettel kapcsolatos fejtegetéseit nem feltétlenül osztotta, az bizonyos, hogy Sonnenfels²⁴ ama tézise, mely szerint a törvények szerepe hangsúlyos, hiszen az azonos törvények szerint élők közösséget alkotnak, amely közösség kialakítja a maga hazaszeretetének jellegét, nem kerülte el a törvényhozással foglalkozó Bessenyei figyelmét sem. Kiváltképpen regényének

²³ Bessenyei György: Időskori költemények, s.a.r. Penke Olga, Akadémiai, Bp., 1990, 492, 494-495.

²⁴ Bessenyei György folytatója volt Sonnenfels folyóiratának, melynek hatása elsősorban a magyarországi német irodalomban érzékelhető.

monarchikus – idealizált – államának erőfeszítései a jó törvények érdekében nem álltak nagyon távol Sonnenfels bizonyos elképzeléseitől. S csak megjegyzem, hogy Sonnenfels személyisége Kazinczy pályáján is fölbukkan, önéletrajzában szintén megemlékezik Sonnenfelsről, Kazinczy életrajz-írója, Váczy János²⁵ eképpen értékeli kapcsolatukat: A bécsi irodalmi körökön kívül Kazinczy „megismerkedik” „Sonnenfels József és Born Ignác” környezetével is. „Amott inkább a politika és általános műveltség fontos kérdéseiről s Mária Terézia uralkodásának szelleméről nyer alapos tájékoztatást, emitt a tudományok haladásáról. Sonnenfels önérzetes ember volt, nagyon ismerte a maga érdemeit, amit a királynő is szemére vetett, és Kazinczy a vele való társalgásból s a vele váltott levelekből csak fokozhatta hasonlóképp erős önérzetét.” Annyit mondhatunk mindehhez, hogy Bessenyeinek és Kazinczynak módja nyílt olyan információk szerzésére, amelyek alapján hitelesebb véleményt formálhattak az államügyek intézéséről, és amelyek lényegesen alakították világnézetüket. Bessenyeinél ez kései műveiben is érzékelhető, Kazinczynál meg jozefinizmusának létrejöttében; iskolafelügyelői munkálkodásában azokat a pedagógiai elveket igyekezett terjeszteni, amelyekkel Mária Terézia korának tanácsadói, államférfiai megnyilatkozásában találkozott az első ízben. Bessenyeinek is, Kazinczynak is az 1770-es—1780-as évtized életrajzi-történeti emlékké változott, amelyből sok fontos tanulságot merítettek, és amelyek megjelennek az itt idézett és más munkáikban.

Bessenyei György és Kazinczy Ferenc a legjelentősebb szereplői a felvilágosodás és klasszicizmus magyar irodalmának; az ő világméretűben a múltból előbukkanó Mária Terézia-portré (olykori vázlatossága ellenére) kimondatlanul is ellentettje a meg nem nevezett jelenkori uralkodóról alkotott elgondolásnak. S ha náluk kevésbé kapcsolódik konkrét eseményekhez a királynő méltatása, a kortársak számottevő része intézmények létesítésével, áthelyezésével összefüggő események kapcsán méltatta Mária Terézia anyai gondoskodását, így a tudománygyarapítást, az általános műveltség emelését a királynői kezdeményezések tulajdonította, vagy a gyászvers ürügyén szólaltak meg: a különböző színvonalú, többnyire meghatározott sémába illeszkedő siratóversek

²⁵ A 17. sz. jegyzetben i.m, 163.

szintén az ország jóságos anyjának halálát panaszolták, mint pótolhatatlan veszteséget. Míg II. József magyar irodalmi megjelenítése meglehetősen ellentmondásosnak tetszik (Ányos Pál „kalapos király”-ától a jozefinista megnyilatkozásokig), Mária Teréziát magyar költők sora dicsőítette, gyászolta (őszintén). Ismét Kazinczytól idézek egy jellemző passzust: 1789-ben megjelentetett *Hivatalba vezető beszédében*, „melyet a Kassai Tudománybeli Magyar Nemzeti Oskoláinak leg-első királyi visitoraihoz tartott”, a királynőt olyan sorban helyezi el, amely kapcsolatos a magyar hadi dicsőség kiemelkedően fényes emlékeivel. Összefüggésben a visitorok feladataival, hogy meggyőzzék, akiket illet, a német nyelv tanulása nem veszélyeztetheti a magyar nyelv státusát, még kevésbé azt, hogy az iskolákban nevelt tanulóknak a haza szolgálatába állítása sérelmet szenvedjen. „Ez adja által a következő származásoknak a Magyar nemes maga-meg-tagadást s a büszkeséget, a forrását azoknak a bajnoki tetteknek, a mellyekkel Attila, II-dik András, I-ső Lajos, Hunyadi Mátyás és Maria Theresia az ellenségnek el-borító fegyverét vissza-verték, s Európát rettegésre szorították.”²⁶ Tanügy, „hadügy”, művelődés és emlékezet összekapcsolódása jelzi, a királynő emléke nem fakult, helyet kapott a kifejezetten magyar történelem és a magyar művelődés történetében. Méghozzá a kortársak által számon tartott legnagyobb nevek között.

MINDSZENTY HAZAFISÁGA

Soós Viktor Attila

**„A hit állandó öröme indít arra, hogy dolgozzam a lelkekért a menekült magyarság körében.”
Mindszenty hazafisága, hűsége az egyházhoz,
a történelmi magyar hazához**

*„A számkivetésben sem érzek keserűséget. A hit állandó öröme indít arra, hogy dolgozzam a lelkekért a menekült magyarság körében. Ezt kezdtem meg Zalaegerszegen, folytattam Veszprémben, Esztergomban és az országban. Ez a feladat hárul rám most is: keresni, vigasztalni és erősíteni enyéimet. »Nem azt keresem, ami nekem hasznos, hanem ami másoknak van javára, hogy üdvözüljenek.« (I. Kor. 10,33)” – ezeket a sorokat Mindszenty József *Emlékirataim* című munkájában olvashatjuk¹, annak kapcsán, hogy 1974 februárjában VI. Pál pápa megüresedetté nyilvánította az esztergomi érseki széket. Sokszor, sokan vádolták Mindszentyt, hogy nem volt engedelmes, ellenszegült a pápának. Ebben az írásban arra szeretnék rávilágítani, hogy miért volt fontos Mindszenty egész életében a lelkipásztori szolgálat, a teljes magyarság körében végzett munkája, és hogy miképpen jelent meg ez a gondolat az életében. A megpróbáltatások, amelyeket élete során elszenvedett, olyan helyzetek voltak, amelyek nagyon sokak számára jelenthettek volna nehézséget, ő azonban nem kesergett, hanem példamutató módon vállalta a nehézségeket. Gondoljunk a Tanácsköztársaság, a nyilas, vagy a kommunista diktatúra bebörtönzéseire, az Amerikai Egyesült Államok követségén töltött tizenöt*

²⁶ Kazinczy Ferenc: *Levezés XXV. kötet*, s.a.r. Soós István, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 308. Mária Terézia érdemeiről az oktatásügy fejlődésében vö. még uo, 310-311.

¹ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Sajtó alá rendezte: Kovács Attila Zoltán és Soós Viktor Attila. Helikon Kiadó, Budapest, 2015. 520. o.